

O DVOJAKEJ PRIRODZENOSTI ČLOVEKA

JANA PLICHTOVÁ, Kabinet výskumu sociálnej a biologickej komunikácie SAV, Bratislava

PLICHTOVÁ, J.: On the Double Human Nature
FILOZOFIA 59, 2004, No 2, p. 100

The paper gives a comparison of Durkheim's sociogenetic approach, according to which the specific character of human knowledge consists in its being commonly created, culturally transmitted and transgeneratively communicated, with the biological approach, which considers the culture to be a continuation of biological nature. As an example the author uses the famous case study of Phine Gage, who as a consequence of a brain damage suffered from a serious personality disorder. This and other similar cases are interpreted as an evidence of a specific inborn module of social thinking and decision making. More adequate is, according to the author, to consider this disorder as a disorder of the ability to integrate the rational and emotional regulations. Her argument is, that it is impossible to explain the human thinking and acting as a consequence of biological regulation - otherwise the controlling function of the neocortex loses its evolutionary importance.

Keď sa v 19. storočí, humanitné a spoločenské vedy vymanili z náručia filozofie, psychológia sa definovala ako veda o individuálnych reprezentáciách, resp. o individuálnom vedomí, kým sociológia mala skúmať kolektívne reprezentácie, teda morálku, náboženstvo, mýty, rituály, spôsob poznania. Toto rozdelenie zdôvodnil Durkheim [1] tým, že sociálne a spoločenské fenomény vznikajú v interakciách medzi jednotlivcami, skupinami a inštitúciami, kým psychické fenomény sú produktom interakcií neurónov. Spoločenská realita je podľa Durkheima realitou samou osebe, takže zákony, ktoré vysvetľujú spoločenské javy, nemožno odvodiť z tých, ktoré riadia psychický život jednotlivcov. Ba čo viac, Durkheim obhajoval tézu o spoločenskej podstate myslenia.

V priamom kontraste s Durkheimovým ponímaním vzťahu individuálneho a spoločenského stála koncepcia mladého Wundta [2], ktorý argumentoval, že kolektívne produkty, ako sú jazyk, mytológia a zvyky, sú *mentálnymi* produktmi a ako také sú vyjadrením psychických vlastností jednotlivcov. Neexistuje žiadna *spoločenská realita*, ktorá by bola od individuálnej psychológie nezávislá. Jeho argumentácia sa odvoláva na materialistický a kauzálny výklad psychiky ([2], 23), podľa ktorej fyziológia mozgu determinuje psychiku a tá zas spoločenské javy. Ak chceme tieto javy vedecky skúmať, musíme ich vysvetľovať v zmysle ich materiálnej determinácie.¹ Preto individuálnu psychológiu vymedzuje ako psychofyziológiu, teda ako disciplínu, ktorá študuje obsahy bezprostrednej skúsenosti sprevádzajúce senzorickú stimuláciu, a sociálnu psychológiu ako vedu skúmajúcu produkty zložitejších mentálnych procesov. Tieto produkty síce nie sú objektmi vo fyzikálnom slova zmysle, ale zhodne s nimi vykazujú niektoré podstatné

¹ Wundt [2] explicitne hovorí, že materialistická psychológia je jedinou vedeckou psychológiou a ako taká považuje vysvetľovanie správania prostredníctvom psychickej kauzality za nevedecké. Existuje len jedna determinácia, a to determinácia fyziológiou mozgu ([2], 24).

črty, ako je napríklad relatívna trvalosť ich existencie a nezávislosť od pozorovateľa. To umožňuje, aby sa k nim pristupovalo tak, ako keby išlo o fyzikálne objekty, a pri ich skúmaní by sa využili metódy pozorovania. Nevyhnutnosť spojiť štúdium mentálnych produktov so sociálnymi komunitami vyplýva podľa Wundta z toho, že mentálne produkty jednotlivcov sú príliš variabilné. Fenomény dosahujú potrebnú konštantnosť akoby fyzikálnych objektov len vtedy, keď sa skúmajú z kolektívneho hľadiska. Podstata individuálnych a kolektívnych mentálnych fenoménov je však rovnaká - je založená na aktivite mozgu. Medzi rozličnými úrovňami psychického života neexistujú podstatné diferencie.

Naproti tomu Durkheimova pozícia sa opierała o výsledky empirických sociologických a kultúrno-historických štúdií.

V práci o klasifikačných systémoch primitívnych spoločností priniesol dôkazy o tom, že systémy klasifikácie okolitého prostredia sú odvodené od klasifikácie spoločenských vzťahov [3]. Takže to, čo sa mylne odvodzovalo od univerzálnych schopností individuálneho rozumu, je produktom spoločenskej praxe. Systémy klasifikácie reality, ktoré ľudské kultúry produkujú, študoval Durkheim podobne ako gramatiku jazyka, čo bol v jeho dobe novátorský počin.

V práci o príčinách samovrážd Durkheim ukázal, že typ samovraždy závisí od typu spoločenskej organizácie, ktorú charakterizoval mierou integrácie a regulácie [4]. Pri silnej spoločenskej regulácii sa vyskytuje fatalistický typ samovraždy, kým slabá regulácia vytvára podmienky pre anomický typ samovraždy. V dobre integrovanej spoločnosti s mnohokrátmi a vzájomne recipročnými vzťahmi sa vyskytuje altruistický typ samovraždy a naopak, slabá spoločenská integrácia (čo indikuje napr. zvýšený počet osamelo žijúcich ľudí alebo zvýšený počet rozvodov) je spätá s egoistickým typom samovraždy. Vplyv spoločnosti na správanie jednotlivca je zreteľný aj pri historickej komparácii. Analýzou archívnych dokumentov z viacerých európskych krajín Durkheim doložil, že typy samovrážd v moderných priemyselných spoločnostiach sú odlišné od typov, ktoré sa vyskytujú v spoločnostiach predmoderných. Pre predmoderné spoločnosti bola charakteristická altruistická a fatalistická forma samovraždy, ktorá súvisela s vysokou mierou spoločenskej integrácie a regulácie. V moderných spoločnostiach sa vyskytujú anomické a egoistické samovraždy, ktoré korešpondujú s nízkou mierou ich integrácie a regulácie. Okrem toho sa opakovane potvrdilo, že výskyt samovrážd súvisí s mierou rozvodovosti, s rodinným stavom a náboženskou príslušnosťou.

Durkheimovi sa však nepodarilo objasniť spôsoby, resp. mechanizmy, akými spoločenské ovplyvňuje psychické. To nás provokuje k tomu, aby sme si položili otázku, s ktorou musel zápasť aj Durkheim sám. Táto otázka znie: Ak je spoločenská realita striktné oddelená od psychickej a psychická je uzavretá v mysli jednotlivca, ako spoločenské faktory ovplyvňujú individuálnu psychológiu?

Durkheim vo svojich neskorších prácach riešil tento problém duálnou koncepciou človeka, v ktorej individuálny a spoločenský charakter lokalizoval do dvoch osobitných vedomí [5].

Prvý druh vedomia korešponduje s fyzickou existenciou, s bytím človeka ako organizmu, a druhé vedomie je späté s existenciou človeka ako spoločenskej bytosti. Kým individuálne vedomie tvoria senzorické a telesné pocity, emócie a potreby, obsahom

spoločenského vedomia sú hodnoty, morálka a poznanie. Obsah individuálneho vedomia motivuje k egoistickému konaniu, kým spoločenského vedomia - k altruistickému. Vysvetľoval to tým, že spoločenské motívy vyžadujú obetovanie individuálnych záujmov, keďže morálnosť sa odvíja od individuálnej nezaujatosti, od stotožnenia sa s niečím, čo je spoločné pluralite ľudí.

Durkheim mal iste pravdu, keď poukázal na to, že morálne pravidlá sú produktom anonymnej práce spoločenstva ľudí, a nie výtvorom individuálneho rozumu. Jednotliviec sám totiž žiadne morálne pravidlá nepotrebuje. Kde sú však morálne pravidlá reprezentované, ako sa prenášajú z generácie na generáciu? Durkheim na túto otázku odpovedá postulátom kolektívneho vedomia. V prípade morálky ho tvoria explicitné, verbálne formulované pravidlá tradované ústne a v podobe textov. Neuvedomil si však, že morálne pravidlá existujú aj v podobe implicitných pravidiel, v podobe všeobecne prijímanej spoločenskej praxe a spoločných konvencií. Durkheim teda stotožnil kolektívne reprezentácie s komunikateľnými podobami spoločenského vedomia. Tie konvenčné aktivity, ktoré nemajú uvedomovaný obsah a prenášajú sa z generácie na generáciu len v podobe každodenných praktických a symbolických aktivít, do svojho skúmania nezahrnul.

Čo sa týka explicitných pravidiel, tie sa osvojujú podľa Durkheima spolu s učením sa reči, čím sa stávajú súčasťou vedomia jednotlivca. Na základe toho Durkheim vyslovil tézu, že vedomie jednotlivca je možné vysvetliť kolektívnym vedomím, a nie naopak. Tézu o priorite kolektívnych reprezentácií pred individuálnymi reprezentáciami rozšíril aj na ďalšie obsahy ľudskej mysle a tvrdil, že všetky koncepty pôvodne vznikli ako kolektívne reprezentácie. Žiadny pojem podľa Durkheima nie je individuálny, lebo ho zdieľajú všetci jednotlivci, ktorí patria do tej istej lingvistickej skupiny.

Za najvyšší produkt kolektívnej aktivity považuje súbor intelektuálnych a morálnych hodnôt. Tie tvoria podstatu civilizácie a vďaka civilizačnému procesu je človek taký, aký je. Racionalita súčasného človeka je podľa Durkheimovej koncepcie výsledkom historického vývinu civilizácie. Každý človek má nielen vlastnú individualitu, ale je aj predĺžením spoločenského - má aj seba ako spoločenskú bytosť.

Prítomnosť a spoluúčasť na civilizačnom procese vytvára z človeka bytosť, ktorá má dve vedomia - jedno spoločenské, druhé telesné. Tieto dve vedomia sa nachádzajú podľa Durkheima vo vzájomne antagonistickom vzťahu. Inými slovami, život človeka je situovaný medzi dve centrá gravitácie - medzi spoločnosť a jeho telesnosť, čo ho udržiava v stave neustálej tenzie. Keďže civilizovaný človek nemôže uniknúť ani spoločnosti, ani svojmu telu, nemôže dosiahnuť úplnú spokojnosť.

Dvojitej existencii človeka zodpovedajú dve odlišné schopnosti myslenia. Prvú schopnosť nazýva Durkheim senzitivitou a druhú, teda schopnosť myslenia v univerzálnych a všeobecných termínoch, označuje ako rozum. Kým naše egoistické tendencie sú odvodené od individuálnej konštitúcie, racionálne konanie, či už teoretické, alebo praktické, sa odvíja od spoločenských motívov. Keďže ľudský rozum nie je extenziou individuálnych daností, ale extenziou spoločenského spôsobu bytia, obsah myslenia je určený spoločenskými interakciami, a nie mysľou samotnou.

Durkheimova téza o priorite kolektívneho pred individuálnym vedomím vedie k neriešiteľnému problému. Ako môže vzniknúť nejaký pojem ako produkt skupinového

života, pokiaľ by už predtým nevznikol v individuálnom vedomí? Dichotómia individuálneho a spoločenského v takej podobe, v akej ju sám sformuloval, mu nedovolila tento problém riešiť.

Ide skutočne o javy, ktoré sú plne uvedomované? Mohli by sme myslieť tak, ako myslíme, pokiaľ by náš mozog nebol situovaný v našich telách a nefungoval v sociálnom a spoločenskom kontexte? Pozrime sa na Durkheimovo dedičstvo z odstupu viac ako sto rokov, a to z perspektívy neurobiológie.

Začnime známym prípadom, príbehom istého Phinea Gagea. Bolo to v lete roku 1848, Gage mal vtedy 25 rokov a staval železnicu v blízkosti Vermontu. V ten osudný deň si nevšimol, že do navrtanej diery v skale, do ktorej nasypal pušný prach, jeho pomocník ešte nenasypal piesok. A tak namiesto piesku začal upchávať samotný pušný prach. Explózia vymrštila tyč, ktorá rozrazila Gageovi ľavú časť tváre, roztrieštla spodinu lebečnú, preletela prednou časťou mozgu a vystrelila cez temennú časť hlavy. Na veľké prekvapenie prítomných Gage nielenže zranenie prežil, ale prežil ho aj pri plnom vedomí. Lekár, istý pán Harlow, ktorý sa ho ujal a ranu mu starostlivo vyčistil, pochopil, že týmto prípadom vstupuje do dejín vedy. Podrobne si preto zaznamenával celý priebeh jeho uzdravenia. Aké bolo jeho prekvapenie, keď zistil, že všetky základné poznávacie a motorické funkcie vrátane reči zostali zachované. Čo sa však zmenilo, to bola Gageova osobnosť. Stal sa z neho tvrdohlavý, netrpezlivý, rozmarový, neúctivý človek. Rád používal aj tie najvulgárnejšie výrazy. Kvôli týmto vlastnostiam mal problémy s udrzaním si práce. Nakoniec mu nezostalo nič iné ako zarábať si na živobytie ako jar-močný cirkusant [6].

Pre našu rozpravu o dvojakej prirodzenosti človeka je jeho prípad zaujímavý tým, že Gage možno stratil práve to, čo Durkheim nazýval spoločenským vedomím a čo by Freud nazval inštanciou nad Ja. Podľa Harlowa sa v dôsledku poškodenia mozgu porušila rovnováha medzi pudovou/inštinktívnou a intelektuálnou/racionálnou reguláciou. Zdôvodňoval to tým, že spoločenské očakávania, konvencie a morálne princípy prestali pre Gagea existovať. Neuvedomoval si zodpovednosť voči sebe a druhým, nepredvídal konzekvencie svojho impulzívneho konania.

Prípad Gage však nastolil rad otázok, ktoré spochybňovali takýto záver. Prvá - najzákladnejšia - sa týkala presnej lokalizácie poškodenia. Z popisu doktora Harlowa bolo zrejmé, že išlo o čelný lalok, nebolo však jasné, ktorá časť bola najviac zasiahnutá.

Druhá otázka spochybňovala súvislosť poškodenia mozgu s opísanou poruchou osobnosti.

Tretia otázka sa týkala toho, aké funkcie a obsahy sa vlastne zničili. Stratil Gage racionálnu kontrolu svojho konania, pamäť na morálne pravidlá a konvencie, alebo mu len chýbala motivácia správať sa spoločensky zodpovedne?

V dobe, kedy sa Gageovi stala opísaná nehoda, bolo nanajvýš čudné spájať činnosť mozgu s takými výsostne spoločenskými záležitosťami, ako je morálka. V tej dobe však už boli na svete objavy dvoch neurológov - Paula Brocca a Carla Wernickeho, ktorí existenciu senzorického a motorického centra reči demonštrovali aj pomocou pitevných nálezov. Doktor Harlow takýto dôkaz v rukách nemal. Keď v roku 1861 Gage zomrel, zúrila v USA občianska vojna a on sa o smrti svojho pacienta dozvedel až po piatich

rokoch. Postaral sa teda aspoň o to, aby Gageova lebka spolu s tyčou bola z hrobu preložená do múzea v Bostone.

O 120 rokov neskôr neurobiologička Damasiová so spolupracovníkmi [6] Gageovu lebku vyfotografovala a vďaka najnovším zobrazovacím technológiám vytvorila trojrozmerný model Gageovho mozgu. Potom na základe výpočtov pravdepodobnej dráhy letu tyče určila rozsah a lokalitu poškodenia. Podľa záverov tohto skúmania poranenie postihlo prefrontálnu kôru na spodnej a vnútornej ploche kôry oboch hemisfér.

Možno však túto oblasť mozgu považovať za sídlo spoločenského vedomia, a tak potvrdiť Durkheimom odvážne postulovanú tézu o existencii spoločenskej mysle? Na taký záver potrebujeme ešte ďalšie dôkazy.

V súčasnosti neurológia disponuje už dôveryhodnou zbierkou prípadov s podobnou poruchou osobnosti, akou trpel Gage. Bez ohľadu na to, či išlo o poškodenie spôsobené nádorom alebo úrazom, ak boli zasiahnuté najprednejšie časti čelných lalokov mozgu, bola schopnosť adekvátneho rozhodovania v osobných a spoločenských záležitostiach vážne poškodená a znemožňovala pacientom viesť normálny život. Opäť základné funkcie ako vnímanie, pozornosť, pamäť, motorika a reč boli zachované. Navyše, ako sa ukázalo, porucha "spoločenského vedomia" bola spätá nielen s nedostatkom racionality v rozhodovaní, ale aj s nenormálnym prežívaním emócií. Prejavovalo sa to bezohľadnosťou, až krutosťou, vystatovaním sa profesionálnymi, fyzickými a sexuálnymi úspechmi. Paradoxne pacienti boli so sebou veľmi nespokojní, čo vyjadrovali slovnou agresiou. Spravidla sa nevedeli dopracovať ani k správne mu náhľadu na seba samých a na svoju sociálnu rolu z pohľadu minulosti a budúcnosti.

Ďalším dôkazom, sú pacienti, ktorí z rozmanitých dôvodov podstúpili prefrontálnu leukotómiu (preťatie bielej hmoty oboch lalokov). Ak v dôsledku tejto operácie došlo k poškodeniu ventromediálnej oblasti v oboch častiach prefrontálnej kôry, objavili sa tak poruchy uvažovania, rozhodovania, ako aj poruchy emócií/prežívania.

Podobne pri anosognózii, čo je poškodenie, keď si pacienti neuvedomujú vlastnú chorobu, dokonca aj v takých prípadoch, ako je slepota, či afázia, a sú ľahostajní k svojmu zdravotnému stavu, sa vyskytuje nedostatok racionality pri rozhodovaní v osobných a spoločenských otázkach.

Konečne experimentálne výskumy na opiciach potvrdili, že zámerné obojstranné poškodenie najprednejších častí čelových lalokov viedlo k nenormálnym emocionálnym prejavom a k sociálne abnormálnemu správaniu [7].

Tieto nálezy potvrdzujú, že poškodenie ventromediálnej oblasti prefrontálnej kôry súvisí s poruchou racionality v spoločenskom konaní. A nielen to. S poruchou racionality sa viaže aj porucha emocionality a cítenia. Tento nález protirečí Durkheimovmu predpokladu, že rozum sa viaže na spoločenské vedomie, kým emócie na telesné. Disponuje neurobiológia nejakým vysvetlením?

Ako je známe, základné emócie sú regulované evolučne staršími štruktúrami mozgu (mozgový kmeň, hypothalamus a limbický systém), kým vedomé rozhodovanie sa odohráva v neokortexe. Významnú rolu pri regulácii emócií zohráva hypothalamus, ktorý kontroluje aj činnosť endokrinných žliaz - hypofýzy, štítnej žľazy, nadobličiek a reprodukčných orgánov. Dôležitú rolu zohráva aj amygdala, ktorá funguje ako orgán emocionálnej pamäti [8].

Pozoruhodné z hľadiska našej diskusie však je to, že emocionálna a spoločenská regulácia sa kríži jednak na úrovni prefrontálnej kôry, a jednak na úrovni amygdaly. To svedčí o tom, že regulácia riadená neokortexom súvisí s reguláciou v starších poschodiach mozgu. Inými slovami povedané, racionálna kontrola je istým spôsobom integrovaná s reguláciou emocionálnou, hormonálnou a fyziologickou.

Na základe neurologických nálezov tiež vieme, že činnosť hypotalamu ovplyvňuje neokortex, a to buď priamo, alebo prostredníctvom limbického systému, čo platí i opačne [9]. Limbický systém vyhodnocuje činnosť tela v súlade s pravidlami implicitného učenia - opakovať všetko, čo je príjemné, dobré, čo prináša slasť, a vyhýbať sa všetkému, čo je nepríjemné, čo prináša bolesť a nepohodu. Emócie a cítenie tvoria uvedomovanú stránku neuronálneho systému biologickej regulácie, bez ktorej by sa zastavila tak ontogenéza, ako aj evolúcia.²

Naproti tomu neokortex - evolučne najmladšia vrstva mozgu - slúži na reprezentáciu bohatých a zložitých poznatkov. Veľkú časť týchto poznatkov si vybavujeme v podobe predstáv - mentálnych reprezentácií. Na jednej strane máme vrodené okruhy, ktorých cieľom je regulovať telesné funkcie, kontrolovať vnútorné biochemické pochody endokrinného, imunitného systému a vnútorností, pudov a inštinktov, čím sa zabezpečuje prežitie organizmu, a na druhej strane tu existujú mladé, plastické okruhy, ktoré sa utvárajú na základe individuálnej skúsenosti. Mohli by sme teda konštatovať, že mechanizmy, ktoré zabezpečujú prežitie človeka ako organizmu, sú odlišné od tých, ktoré riadia morálne uvažovanie a rozhodovanie, a tak potvrdiť Durkheimom postulované odlišnosti medzi senzitivitou a racionalitou. Avšak z prekriženia kôrovej a podkôrovej regulácie je zrejmé, že neokortex a podkôrové centrá neriadia človeka nezávisle od seba, ale že dochádza k integrácii týchto regulácií. Ak sú tieto prekriženia poškodené, dochádza k disociácii myslenia a emócií. U takýchto pacientov možno sledovať, ako je ich myslenie neproduktívne, zamerané na nepodstatné detaily. Mohli by sme povedať, že emócie dávajú mysleniu dynamiku a smer.

Hoci odlišovanie emócií od racionality má svoj neurobiologický korelát, Durkheimov omyl spočíval jednak v tom, že predpokladal existenciu dvoch navzájom nezávislých regulácií, a jednak v tom, že predpokladal ich vedomý charakter. Emócie a pocity však tvoria len časť regulácie, tú časť, ktorá je prístupná nášmu vedomiu. Okrem toho emócie sa neviažu len na potreby nášho tela, ale aj na potreby a intencie nás ako sociálnych a spoločenských bytostí. Z prepojenosti neokortexu s podkôrovými centrami regulácie tiež vyplýva, že ani rozhodovanie na úrovni neokortexu nie je plne pod kontrolou rozumu. Naznačuje to teda, že naše konanie nie je len dôsledkom úplne vedomého a racionálneho rozhodovania? Sme, alebo nie sme rozumnými, ergo slobodnými bytosťami?

Podľa vysvetlenia neurobiológov emocionálna regulácia je evolučne staršia ako regulácia spoločensko-racionálna [7]. Tieto dva typy regulácie nefungujú vo vzájomnom konflikte, ale v akomsi "dvojzáprahu", čo sa vysvetľuje tým, že z hľadiska prežitia je potrebné, aby osobné a spoločensky závažné rozhodnutia rešpektovali potreby tela.

²Hoci je nepochybné, že emócie a pocity sú závislé od vrodených mechanizmov, je zrejmé, že pravidlá emocionálneho/citového prejavu podliehajú spoločenským konvenciám. Platí to najmä pre sekundárne emócie.

V takom prípade by sme si však museli položiť otázku: Ak sa rozum prispôsobuje telesným túžbam, na čo nám je regulácia pomocou rozumu a vôle? Prečo sa zaťažujeme uvažovaním, morálkou a vedomou kontrolou?

Hlavný dôvod spočíva podľa biológov v tom, že socio-kultúrne prostredie, ktoré svojou činnosťou vytvárame, je natoľko rozmanité a informačne bohaté, že jednoduchšie a dopredu naprogramované podkôrové mechanizmy by na adaptáciu nestačili. Okrem toho racionálna kontrola je potrebná v takých situáciách, v ktorých by jednoduché inštinktívne správanie jedinca ohrozilo jeho existenciu a existenciu ostatných členov skupiny. V takých prípadoch rozumovo-spoločenská kontrola inštinktívne správanie modifikuje do podoby, ktorá je v danom kontexte adekvátna.

Z hľadiska biológie je teda človek skúmaný z hľadiska toho, ako sa prispôsobuje už danému, nie ako si vytvára a prispôsobuje okolie podľa svojich potrieb, predstáv a poznatkov. Spoločensko-kultúrne je z perspektívy biológie len extenziou biologického, telesného, nie produktom tvorivej činnosti, ktorá sa môže vo svojich dôsledkoch dostať do protirečenia s biologickým prežitím. Etické pravidlá a spoločenské konvencie nie sú s telesnými pudmi a inštinktami kompatibilné, skôr naopak. Jediniec nesleduje len svoje záujmy, ktoré sú späté s prežitím, ale vie prekonať horizont svojej fyzickej existencie tvorivou činnosťou (umenie, poznanie). Z hľadiska biológie je činnosť spätá s dosahovaním vyšších spoločenských cieľov len rozšírením sebeckého záujmu o prežitie, keďže ich dosiahnutie prispieva, hoci aj nepriamo, ku kvalite života samotného altruistického jedinca. Z tejto perspektívy sa altruizmus javí ako vyššia forma egoizmu.

Mali by sme teda zamietnuť Durkheimovu tézu o altruistickej motivácii spoločenskej mysle?

Domnievam sa, že nie, lebo z pohľadu biológie nevieme vysvetliť, ako je možné, že morálne presvedčenia jednotlivca dokážu prekonať aj záujmy konkrétnej skupiny, či dokonca druhu. Ľudské dejiny boli a sú svedkami takých činov, ktoré sú prejavom ľudskej schopnosti sebatranscendencie, univerzalizmu. Šfachetnosť a autentická humanita sú síce veľmi zriedkavé, ale predsa len sú to prejavy, ktoré patria k druhu *homo sapiens*.

Odlišným spôsobom konceptualizuje vzťah medzi biologickou a spoločensko-kultúrnou podobou adaptácie medzikultúrna psychológia. Podľa Berryho [10] pre človeka je príznačná prevaha kultúrneho typu adaptácie, ktorého charakter sa s postupujúcou civilizáciou mení. Kým biologický typ adaptácie zahŕňa relatívne stabilný repertoár neuronálnych, endokrínologických a fyziologických odpovedí organizmu, druhý typ regulácie je relatívne otvorený, keďže sa odohráva na úrovni poznania, významov, hodnôt, stratégií rozhodovania. Kým biologický typ adaptácie sa odovzdáva z generácie na generáciu geneticky, transgeneračný prenos kultúrnej regulácie vyžaduje špeciálne formy socializácie a explicitné učenie. Oba typy adaptácie zodpovedajú danému ekologickému prostrediu a socio-politicko-ekonomickým podmienkam, ktoré zas súvisia s prevládajúcim spôsobom obživy a s používanými technológiami.

Kým podmienky, či už ekologické, alebo socio-politicko-ekonomické, a spôsoby odovzdávania adaptačných stratégií sú spoločné pre populáciu ako celok, vlastnosti súvisiace s osvojenými spôsobmi adaptácie, ako aj s adaptáciou zdedenou sa týkajú

konkrétneho jedinca. Možno teda uzatvoriť, že dvojaká prirodzenosť človeka je daná nevyhnutnosťou prispôbovať sa dvojakým podmienkam - spoločenským a prírodným? Domnievam sa, že tento záver by nebol celkom pravdivý, lebo by nebral do úvahy kvalitatívnu stránku samotnej ľudskej regulácie. Od iných živočíchov sa totiž líšime práve tým, že vôľou kontrolujeme svoje živočíšne sklony a svoje potreby uspokojujeme za pomoci myslenia a prostredníctvom spoločenských aktivít. Pre nás ako druh je teda charakteristické vedomé uvažovanie a vôľová regulácia. Navyše, ľudský spôsob adaptácie nie je len vynútenou odpoveďou, ale zahŕňa aj ovládanie prírody okolo nás a prírody v nás. Nie je to teda len adaptácia, ale aj intencionálne pretváranie vonkajšieho a vnútorného sveta, čo si zasluhuje pozornosť vedeckého skúmania, pretože práve s touto cieľovou činnosťou sa spája vedomie seba ako aktívnej, pretvárajúcej bytosti, cieľavedomé plánovanie a uvedomovanie si intencií iných. Psychické fenomény teda nevznikajú v interakcii neurónov, ale v intencionálnej činnosti človeka, ktorá je tvorená základnými dispozíciami jeho tela a mozgu. Psychické pochody nie sú len výsledkom vzájomného pôsobenia organizmu a prírodného prostredia, ale aj interakcií medzi človekom ako sociálnou a spoločenskou bytosťou a spoločenským prostredím. Navyše, človek je aj výsledkom vlastnej sebaregulácie. Dôležitú súčasť kultúry tvoria práve návody, ako ovládať samého seba, ako vytvoriť zo seba človeka v plnom slova zmysle.

Durkheim mal iste pravdu, keď kultúru a civilizáciu identifikoval ako základný rámec, ktorý určuje obsah nášho myslenia. Keďže kultúra je kolektívnym dielom mnohých pokolení ľudských jedincov, je zrejme, že ju nemožno vysvetľovať v pojmoch individuálnej psychológie či biológie. Kultúru možno vysvetliť pomocou pretvárajúcich koordinovaných aktivít, ktorými si človek prispôbuje okolité prostredie. To vyžaduje vedomie spoločného cieľa, používanie nástrojov, reči a symbolov.

Durkheim si však nepoložil otázku, akými kognitívnymi, komunikačnými a symbolickými schopnosťami musí ľudský jedinec disponovať, aby mohol na civilizačnom procese participovať. Nepoložil si ani otázku, aké muselo byť jeho vedomie seba a schopnosť sebaregulácie, aby bol spôsobilý udržiavať a rozvíjať sociálne a spoločenské vzťahy.

Ak pripustíme, že jednotlivec je aj produktom vlastnej vôle a vlastného sebautvárania, potom musíme pripustiť aj záver, že psychické nie je úplným produktom spoločenského. Podobne nie je možné tvrdiť, že psychické je čistým produktom biologickej adaptácie. Hoci kultúra, spoločnosť a biológia našu myseľ ovplyvňujú - či už priamo, alebo nepriamo, a to na viacerých úrovniach vedomej aj neuvedomovanej regulácie, ako ľudské bytosti máme istý priestor na slobodné konanie. Niektoré veľkolepé činy ľudského rodu vznikli práve zamietnutím toho, k čomu nás biológia či kultúra tak či onak vedú.

Človek ako organizmus prichádza na svet s vyprojektovanými automatickými reguláciami, ku ktorým vzdelanie a kultúrna adaptácia pridávajú ďalšie spoločensky prijateľné spôsoby regulácie. Tie potom podporujú kvalitu života a slúžia ako základ konštrukcie individuálnej osobnosti. Ľudský mozog teda disponuje nielen pudmi a inštinktami, ale aj prostriedkami, ktoré sú na osvojovanie spoločenského poznania a správania potrebné. Neuronálne mechanizmy, podporujúce nad-inštinktívny repertoár adaptácií, sa podobajú mechanizmom, ktoré riadia biologické pudy, avšak aby sa stali

tým, čím sú, je nevyhnutný vplyv spoločnosti. Vďaka vyvíjajúcemu sa vedomiu seba a svojej vôle sa tieto mechanizmy stávajú v priebehu ontogenézy súčasťou vedomej autoregulácie.

Ako ukázali najnovšie výskumy [8], nielen neokortex, ale aj podkôrové štruktúry sú dotvárané (vyladované) pod vplyvom skúseností a učenia, ergo nie sú geneticky naprogramované v celej úplnosti. Rozdiel je len v tom, že neokortex sa učí podstatne rýchlejšie a je schopný spracovať ďaleko viac informácií a s väčšou presnosťou ako podkôrové centrá [7]. Ani on však nie je pri narodení akousi čistou tabuľou. Aj on obsahuje základné (rámcové, dispozičné) reprezentácie, ktoré sa práve v procese implicitného a explicitného učenia modifikujú a transformujú.

Na rozdiel od neokortexu, ktorý sa učí celý život, limbický systém je takpovediac "naformátovaný" predovšetkým v ranných obdobiach života, čo zodpovedá psychoanalytickým poznatkom o tom, že emocionálne skúsenosti získané do troch rokov života tvoria základ našej osobnosti [9]. Takže chápať mozog a myseľ v pojmach gény vs. skúsenosť je príliš zjednodušené. Neplatí celkom ani teória čistej tabule, ani teória hotoých, geneticky naprogramovaných mechanizmov.

Základné súradnice pre tie nervové procesy, ktoré prežívame ako našu subjektivitu, vytvára reprezentácia tela v našom mozgu. Vlastné telo, nie nejaká vonkajšia realita (či už fyzikálna, alebo spoločenská) tvorí východiskový bod nášho pohľadu na svet. Pociť telesnej subjektivity je neustále prítomný a tvorí súčasť a obal našich zážitkov. Naše telá teda nemožno abstrahovať od spôsobu, akým funguje naša myseľ.

Ako však dobre dokumentovali výskumy na poli sociálnej psychológie a sociológie (symbolický interakcionizmus, sociálny konštrukcionizmus a diskurzívna psychológia), my ako ľudské bytosti nemáme seba len ako telá, ale aj seba ako spoločenských aktérov, seba, ako sa vidíme my sami a ako nás vidia a hodnotia tí druhí. Ľudské interakcie sú ukotvené aj v spoločnom svete významov, hodnôt a poznania. Tým človek nežije len sám pre seba, ale aj pre iných. Neustále vťahovaný do spoločnej aktivity, praktickej, poznávacej, komunikačnej, vníma človek svet okolo seba nielen pomocou zmyslov, prostredníctvom svojej experimentujúcej a pretvárajúcej činnosti, ale aj pomocou rečových znakov, prostredníctvom zdieľanej praxe, konvencií a hodnôt. Ľudské prostredie nie je len zložitým eko-systémom, ale aj svetom sémiotickým, ktorý vzniká v dôsledku symbolickej interakcie.

Ak by sme sa teda vrátili k Durkheimovi, namiesto o dvojakej prirodzenosti by sme mali hovoriť o trojakej prirodzenosti človeka. Pre človeka ako druh je totiž charakteristická taká regulácia, ktorá je výsledkom trojakého tvarovania - biologického, spoločensko-kultúrneho a kognitívno-hodnotovo-vôľového. Ľudskú reguláciu konania a myslenia preto treba skúmať vo vzťahu k danej kultúre, k všeobecnej neurobiológii, ako aj k psychickým štruktúram samotného jedinca (súbor presvedčení, hodnôt, cieľov, teórií a ich hierarchia).

Na programe dňa preto nie je separácia vied (ako v 19. storočí), ale ich premostenie, resp. taká integrujúca teória človeka, ktorá by umožnila jeho štúdium v komplexných súvislostiach.

Ako však postaviť most medzi spoločenskými, humanitnými a prírodnými vedami?

- [1] DURKHEIM, É.: *Individual and Collective Representations, Sociology and Philosophy*. Preložil D. F. Pocock. New York, The Free Press 1898/1974.
- [2] WUNDT, W.: *Outlines of Psychology* (Z nemeckého originálu *Die Grundriss der Psychologie* preložil Ch. H. Judd). Leipzig, Wilhelm Engelmann 1897.
- [3] DURKHEIM, É., MAUSS, M.: *Primitive Classifications* (Z originálu *De quelques formes primitives de classification* preložil R. Needham). Chicago, The University Chicago Press 1903/1963.
- [4] DURKHEIM, É.: *Le Suicide. Étude de sociologie*. Paris, Félix Alcan 1897.
- [5] DURKHEIM, É.: "The Dualism of Human Nature and Its Social Conditions." (Z originálu *Le dualism de la nature humaine et ses conditions sociales* preložil Ch. Blend). In: K. H. Wolff (Ed.): *Émile Durkheim, 1858 - 1917. A Collection of Essays with Translations and a Bibliography*. Ohio, Ohio State University 1914/1960.
- [6] DAMASIO, H., GRABOWSKI, T., FRANK, R., GALABURDA, A. M., DAMASIO, A. R.: "The return of Phineas Gage: The skull of famous patient yields clues about the brain." In: *Science*, 264, 1994, 1, s. 102 - 105.
- [7] DAMASIO, A. R.: *Descartesův omyl: emoce, rozum a lidský mozek*. Praha, Mladá fronta 1994/2000.
- [8] LeDOUX, J. E.: "Emotion and amygdala." In: J. P. Aggleton (Ed.): *The amygdala: Neurobiological Aspects of Emotions, Memory, and Mental Dysfunction*. New York, Wiley Liss 1992.
- [9] ROTH, G.: *Wie das Gehirn die Seele macht*. Prenáška na 51. psychoterapeutických dňoch. Lindau 2001.
- [10] BERRY, J. W.: "An ecological approach to cross-cultural psychology." In: *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie*, 30, 1975, s. 51 - 84.

Tento článok bol podporený grantom VEGA: Ľudská prirodzenosť a kultúrna identita - 2/3148/23.

Jana Plichtová
Kabinet výskumu sociálnej
a biologickej komunikácie SAV
Klemensova 19
813 64 Bratislava
SR